

КООПЕРАЦІЯ ТА КООПЕРАТИВНА ПОВЕДІНКА В РАКУРСІ ЮРИДИЧНОЇ ЕТОЛОГІЇ

COOPERATION AND COOPERATIVE BEHAVIOR IN THE PERSPECTIVE OF LEGAL ETHOLOGY

Скуріхін С.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри загальної теорії права та держави
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена розгляду питань кооперації та кооперативних відносин з позиції юридичної етології. Визначено, що у своїй глибинній першооснові, кооперативна взаємодія невіддільна від біологічних засад, та усього еволюційного шляху розвитку людини.

Кооперація потрібна для забезпечення особин життєвими простором, економічними ресурсами, вона знижує загрозу атаки з боку конкурентів, сприяє виживанню. Зрештою, все це спрямоване на досягнення найважливішої мети еволюції – залишити після себе якнайбільше власних генів.

У статті наводяться приклади кооперації як у тваринному світі, так і у спільнотах людей, що живуть на рівні первіснообщинного ладу. У результаті робляться такі висновки: 1) кооперативні відносини не є винятковою ознакою людського суспільства, взаємодія з метою досягнення певного результату притаманна іншим «соціальним» і навіть «несоціальним» тваринам, при цьому кооперація відіграє визначальну роль у процесі виживання та еволюції живих істот; 2) у приматів кооперація є усвідомленою і досягає високого рівня. Кооперативна взаємодія дає змогу вирішувати питання добування їжі, боротьби за домінування в групі, захисту території тощо; 3) найбільш вагомий вплив на встановлення стійких кооперативних відносин у народів, які жили на рівні первіснообщинного ладу мають: по-перше, рівень довіри, при цьому довіра між учасниками комунікації часто напряму пов'язана із наявністю родинних стосунків, по-друге, взаємність, під якою слід розуміти альтруїстичну поведінку один до одного; 4) міжгрупова кооперація дозволяє під іншим кутом подивитись на процес походження держави. Так, відповідно до «клірингової» теорії, публічна влада, а відповідно і держава зароджуються для забезпечення взаємодії та координації різних груп людей; 5) у процесі розвитку від пралюдини до сучасного виду у людському суспільстві закріплювались найбільш важливі для виживання правила поведінки, спочатку у мононормах, а потім у правових приписах. Серед них найвагомішими були норми, що спрямовані на забезпечення взаємопідтримки та кооперації.

Ключові слова: юридична етологія, кооперація, кооперативна поведінка, реципрокний альтруїзм, «клірингова» теорія походження держави.

The article is devoted to the issues of cooperation and cooperative relations from the standpoint of legal ethology. It is determined that in its deepest fundamentals, cooperative interaction is inseparable from biological principles and the entire evolutionary path of human development.

Cooperation is necessary to provide individuals with living space, economic resources, it reduces the threat of attack from competitors, promotes survival. Ultimately, all this is aimed at achieving the most important goal of evolution – to leave behind as many of their own genes as possible.

The article provides examples of cooperation both in the animal world and in communities of people living at the level of primitive communal system. As a result, the following conclusions are made: 1) cooperative relations are not an exclusive feature of human society, interaction with the aim of achieving a certain result is inherent in other “social” and even “non-social” animals, while cooperation plays a decisive role in the process of survival and evolution of living beings; 2) in primates, cooperation is conscious and reaches a high level. Cooperative interaction makes it possible to solve the issues of food production, struggle for dominance in the group, protection of the territory, etc.; 3) the most significant influence on the establishment of stable cooperative relations among the peoples who lived at the level of primitive communal system is firstly, the level of trust, while trust between the participants of communication is often directly related to the presence of kinship relations, and secondly, reciprocity, which should be understood as altruistic behavior towards each other; 4) intergroup cooperation allows us to look at the process of the origin of the state from a different angle. Thus, according to the “clearing” theory, public authority, and, accordingly, the state, arise to ensure the interaction and coordination of different groups of people; 5) in the process of development from prehuman to modern species, the most important rules of behavior for survival were fixed in human society, first in mono-norms, and then in legal regulations. Among them, the most important were the norms aimed at ensuring mutual support and cooperation.

Key words: legal ethology, cooperation, cooperative behavior, reciprocal altruism, «clearing» theory of the origin of the state.

Метою будь-якої регулятивної системи, в тому числі і правової, є об'єднання суб'єктів на основі єдиного розуміння процесу комунікації, очікування відповідного варіанту поведінки від його членів. Тому у найбільш загальному вигляді право – це не що інше, як взаємний консенсус щодо порядку здійснення значущих для суспільства (соціальної групи) дій, вирішення проблем, конфліктних ситуацій. Такий консенсус сприяє об'єднанню одноплемінників, наприклад, з метою захисту власної території і відбиття агресії з боку зовнішнього ворога, для рішення економічних завдань (в первісному суспільстві – спільне полювання, у хліборобів – спільний обробіток землі і т. д.).

Насправді, взаємодія між суб'єктами стає ускладненою без наявності єдиних норм і цінностей. Дані регуляторні формуються не тільки, як прийнято вважати, в процесі суспільного розвитку, але іноді встановлюються самою природою. Людина – істота біосоціальна, а на початку свого існування – «групова, стадна тварина». Успіх її еволюції став можливим завдяки більш високій, ніж у інших видів живих істот, здатності предгомінідів забезпечувати групову взаємодію через ритуалізацію і регламен-

тування життєвих проявів в сфері спільної праці з добування їжі, захисту території, статевих стосунків, відносин між старшими і молодшими тощо. У ритуалах, обрядах, міфах і звичаях, що належать до соціонормативної сфери, з'єднувалося все: інстинктивне і свідоме, природне і соціальне, реальне і магичне. Тому сучасне становище людини – це результат не стільки витіснення або придушення біологічного начала соціальним, скільки, найімовірніше, вдало сформований тип взаємозв'язку цих начал, що утворили, хоча й суперечливу, але стійку єдність [1, с. 31].

Біологічні засади поведінки тварин, в тому числі і людини, вивчаються в межах етології, соціобіології, та ряду інших наук. На межі етології та юриспруденції сьогодні формується новий науковий напрямок – юридична етологія. Її можна визначити як галузь знань, яка спираючись на біологічні засади, вивчає процеси формування правової поведінки людини в онто- і філогенезі, а також функції та фізіологічні механізми певних форм правової поведінки [2, с. 36]. Значна увага в межах юридичної етології приділяється питанням правової взаємодії та кооперації.

Взагалі, термін кооперація ("cooperatio") латинського походження і складається з «со», що означає спільно, разом, і «operis» – робота, праця. В науковій літературі звичайно під кооперацією розуміють, по-перше, процес співпраці людей а, по-друге, її історичну організаційно-правову форму – кооператив [3, с. 9]. В сучасній юриспруденції питання кооперації розглядаються в межах «кооперативного права». До визначення місця кооперативного права в системі права поки не склався єдиний підхід. Так, воно може розглядатись як окрема галузь права [4, с. 8], підгалузь галузі «господарське право» [5, с. 244] або міжгалузевий інститут [6, с. 31]. Основним нормативно-правовим актом в Україні, що визначає відносини в даній сфері, є Закон України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 р. У статті 1 цього Закону кооперація визначена як система «кооперативних організацій, створених з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб своїх членів» [7]. Цю дефініцію надано законодавчим органом для чіткого розуміння кооперативних відносин і обумовлено метою та завданнями задля реалізації яких прийнято даний закон. Але слід зазначити, що кооперація, в першу чергу, це об'єднання певної групи індивідів, які через колективну взаємодію, реалізують як власні, так і групові економічні, соціальні, культурні інтереси. Таким чином, завданням кооперативного права слід вважати комплексне забезпечення прав як окремого індивіда, так й інтересів соціальних груп і місцевих громад у цілому [8, с. 39].

Кооперація є однією з визначальних ознак будь-якої соціально організованої системи. Але це стосується не тільки людського суспільства. Вченими етологами досліджується кооперативна поведінка і серед інших видів, як «соціальних», так і, навіть, «несоціальних» тварин. Наприклад, широко відомий експеримент з рибкою колюшкою. В акваріумі, розділеному прозорою перегородкою, з одного боку знаходилася колюшка, а з іншого рибка сімейства цихлід. Після поміщення в акваріум дзеркала, колюшка побачила «підтримку» з боку ще однієї особини її виду, яка відбивалася в дзеркалі і повторювала всі її рухи. В результаті цієї «кооперації» активність колюшки щодо захисту власної території зросла [9, с. 316]. Аналогічне співробітництво описується і К. Лоренцом. При створенні пари риби сімейства цихлід займають більш зручну і простору ділянку в акваріумі, відганяючи всіх конкурентів з подвоєною силою [10, с. 64].

Подібна кооперація потрібна для забезпечення себе життєвим простором, економічними ресурсами, вона знижує загрозу атаки з боку конкурентів, сприяє виживанню особини. Зрештою, все це спрямоване на досягнення найважливішої мети еволюції – залишити після себе якнайбільше власних генів. У цьому випадку ключова роль належить не стільки індивідуальному та родинному добору, скільки взаємному (реципрокному) альтруїзму. Чому, наприклад, не будучи прямими родичами для всієї групи, сурикати ризикують собою, коли кричать, попереджаючи про небезпеку; кажани, що мешкають у великих колоніях, годують дитинчат один одного; птахи летять клином, почергово полегшуючи політ? Дана кооперація є проявом реципрокного альтруїзму, який передбачає робити що-небудь іншому, але тільки в такій мірі, щоб аналогічне отримати від іншого самому [9, с. 308–309]. Наприклад, якщо з якої-небудь причини кажан перестане годувати чужих дитинчат або буде відмовлятися виступати донором для інших особин, то всі інші особини з цієї колонії також перестають відповідати взаємністю [11, с. 91–93]. Коли, в наведеному вище експерименті з рибками колюшками, дзеркало, поміщене в акваріум, розгортали на 30 градусів, то рибка, що відбивалася в ньому рухалася вже в іншу сторону. Уявне співробітництво припинялося і колюшка, не побачивши «підтримки» переставала атакувати і навіть наближатися до суперника, що знаходився за прозорою перегородкою [9, с. 316].

Найбільш яскраві приклади кооперації можна зустріти у наших найближчих родичів – приматів. Роберт Сапольський описує випадок об'єднання кількох молодих павіанів з метою скинути домінуючого самця. У групі павіанів, яку він спостерігав, було кілька самців на піку фізичного розвитку, проте в «соціальній» ієрархії номер два (бета-самець), чітко не виділявся. Ніхто з молодих самців не міг змагатися з альфою. «У підсумку вони прийшли до логічного – хоч і рідкісного – рішення і сформували об'єднану коаліцію». При цьому члени «бунтівної» групи перед нападом на альфа-самця «обмінювалися коаліційними жестами взаємних поступок» і, таким чином, «цементували партнерство» [12, с. 128–129].

Аналогічну ситуацію у групі шимпанзе, розглядає Франс де Вааль в роботі «Політика у шимпанзе: влада та секс у приматів». Він зазначає, що під час з'ясування стосунків у процесі боротьби за владу в групі шимпанзе фізична сила є лише одним із чинників, «і майже завжди не найкритичнішим» [13, с. 116]. Набагато важливішими є кооперативні зв'язки і підтримка з боку інших особин. Соціальні відносини часто залежать не від результату бою, а «якраз навпаки, результат визначався соціальними відносинами» [13, с. 134]. Бета-самець, навіть якщо він набагато сильніший, ніколи не захопить владу в групі, поки альфа користується підтримкою самок. Для зміщення домінуючої особини конкуренту необхідно створити власну коаліцію, і одночасно зруйнувати кооперативні зв'язки суперника [13, с. 122–148].

Примати вступають у кооперацію не тільки для захоплення або утримання влади в групі. Вони можуть встановлювати співпрацю з метою покарання особини, яка грубо порушує основоположні «принципи» спільного існування. Р. Сапольський наводить приклад, коли проти самця-павіана, який зламав руку дитинчаті, «піднялося все стадо, його оточили і почали ганяти по полю, надаючи йому урок» [12, с. 125]. Бували також випадки, коли родичі самки об'єднувалися для того щоб вигнати самця, який надто грубо поводився з цією самкою з групи [9, с. 562]. Взагалі, прагнення покарати порушника є важливим патерном, що стимулює кооперацію всередині групи. Морріс Хоффман у своїй книзі «Мозок карателя: еволюція суддів і суду» зазначає, що покарання – це основа основ еволюції людської соціальності. «Людина відчуває задоволення від покарання мерзотника, відчуває свою правоту, коли радіє разом із натовпом біля повішеного на шибениці, усвідомлюючи, що справедливість перемогла» [9, с. 539].

Приматолог Джейн Гудолл під кооперацією розглядає такі дії двох чи кількох шимпанзе, при виконанні яких ймовірність досягнення мети підвищується. Так, коли два шимпанзе женуться за однією здобиччю, «кожен із них майже напевно прагне зловити її для себе – без альтруїстичних намірів допомогти іншому; проте кінцевий успіх стає вірогіднішим». Безпосередній процес полювання шимпанзе являє собою чітко скоординовану послідовність спільних дій. Якщо потенційна жертва (наприклад, павіан) частково ізолювана від своєї групи, «три або більше дорослих самців шимпанзе займають ретельно вибрані позиції, щоб перекрити можливі шляхи втечі, а хтось із числа мисливців починає просуватися у напрямку до жертви» [14, с. 302]. Також Дж. Гудолл наголошує на важливості кооперації серед шимпанзе під час патрулювання та захисту території. При патрулюванні шимпанзе намагаються триматися тісною групою, а у разі будь-якого несподіваного звуку вони «оскалюються і простягають руки, щоб торкнутися один одного або обійнятися» [14, с. 503–504]. Безумовно, взаємний контакт та відчуття підтримки є одним із ключових факторів у даній кооперативній поведінці шимпанзе. Шимпанзе також чітко ідентифікують себе з конкретною групою і особини іншої групи зазвичай піддаються атаці, причому характер такої атаки відрізняється підвищеною жорстокістю [14, с. 544].

Конфлікти між групами шимпанзе не є рідкістю, а іноді вони можуть набувати таких масштабів, що їх умовно називають «війнами». Тому, незважаючи на значний рівень внутрішньогрупової конкуренції шимпанзе здатні досягати кооперації більш високого рівня. «Так само, як чоловіки постійно беруть участь у конкурентних іграх на роботі, відбиваючи при цьому єдиним фронтом корпоративних «ворогів», самці шимпанзе стримують і ритуалізують свою змагальність, оскільки їм потрібна єдина лінія оборони від сусідів» [13, с. 136].

Кооперація в людському суспільстві є однією з важливих видових ознак. Людина не може не взаємодіяти з іншими людьми. У такого роду комунікаціях людина соціалізується, набуває знань, навичок та досвіду, які перетворюють її з біологічної істоти на біосоціальну. Проте, кооперація, на відміну соціалізації, передбачає тіснішу взаємодію між суб'єктами, спрямовану на рішення економічних, культурних та інших задач. Слід також відзначити, що кооперація розвиватиметься лише у випадку, якщо вигода від неї перевищуватиме витрати.

З давніх часів людина вирішувала проблеми, що виникають на її шляху, спільними зусиллями. Археологи та антрополози, відтворюючи картину життя пралюдини відзначають неможливість її виживання без кооперації у жорсткому конкурентному середовищі. Етнографи XIX та початку XX століття описують кооперативну поведінку народів, які жили на рівні первіснообщинного ладу. Так, Ф. Ф. Матюшкін наводить приклад полювання мисливців-юкагірів на оленів із розподілом кооперативних ролей. Від злагодженості дій мисливців залежав обсяг видобутку, і, відповідно, виживання конкретного селища. «Все існування бідних жителів тутешньої безплідної країни залежить єдино від полювання, і саме оленів, що надають їм їжу, одяг, а частково і житло» [15, с. 86]. У період міграції тисячі оленів йдуть суцільною масою, їх наздоганяють у момент переправи через річку та б'ють короткими списами («поколюгами»). Мисливці, при цьому, поділяються на дві групи, найбільш досвідчені вбивають, а інші виловлюють з річки і прив'язують до човнів туші оленів, не даючи їм спливати вниз. По закінченні полювання проводиться розподіл здобичі за кількістю людей, що беруть участь у цій справі [15, с. 88–90]. Серед мисливців на китів в Індонезії спільний промисел призводить до значно більшого улову, ніж одиночний [16, с. 678]. Таким чином, вигода від співпраці є очевидною.

Вчені відзначають, що в основі кооперації початково лежить альтруїзм, який у свою чергу залежить від взаємної довіри між особами, що вступають у кооперативні відносини. У разі відсутності такої довіри суб'єкт, який переходить першим до альтруїстичної поведінки, ризикує бути ошуканим. У короткостроковій перспективі і для конкретного індивіда така поведінка може завдати шкоди, проте з погляду еволюційної стратегії та перспективи, співпраця завжди вигідна для популяції загалом [9, с. 561].

Від рівня довіри один до одного залежить успішність взаємодії між суб'єктами. У зв'язку з цим наявність родинних зв'язків стає важливою умовою для тісних кооперативних відносин. Наприклад, аборигени Австралії частіше співпрацюють з родичами, ніж з іншими людьми, у жителів корінних народів Сибіру передача один одному продуктів харчування стає більш частою при збільшенні ступеня споріднення, у саамських оленярів Норвегії спорідненість впливає на стратегії забою тварин, розмір стада і ймовірність взаємного дарування [16, с. 678–679].

Однак, не лише фактор родинних стосунків сприяє кооперації. Слід враховувати й інші аспекти, що стимулюють спільне вирішення завдань, наприклад: можливість об'єднання індивідів у групу за допомогою «ерзац-спорідненості»; наявність спільної справи, загальної конкурента, стимулів (дружні стосунки, спеціальні знання); тривалість співпраці та ін. Наприклад,

формування «ерзац-спорідненості» між військовослужбовцями через навіювання ідей «братерства по зброї», «фронтового братерства», «бойового братерства» сприяє виникненню взаємної довіри та допомоги, гуртує військові колективи, допомагає вирішувати бойові завдання [2, с. 36]. Ерзац-спорідненість часто використовується в якості технології політичної боротьби. Аналіз передвиборчих промов австралійських кандидатів у президенти за всю історію країни показав, що у 80% випадків переможець використовував об'єднуючі займенники «ми», «нас» тощо [9, с. 396].

Значущим чинником тісних кооперативних відносин є взаємність. Так, обмін у представників народу агта на Філіппінах відбувається не лише між родичами, а й з тими людьми, які ділилися раніше, за принципом взаємності. Серед мисливців на китів в Індонезії спорідненість – важливий критерій вибору партнера для здійснення кооперативних дій, проте основною мотивацією для обміну їжею є взаємний альтруїзм [16, с. 679].

В деяких випадках на особливості кооперативних відносин можуть впливати географічні умови, конкуренція та доступність ресурсів. Для кочових скотарів Норвегії співпраця між родичами та неродичами є важливим чинником досягнення загального успіху. При цьому, в північних районах країни існує конкуренція між групами пастухів, тому родинні зв'язки там відіграють визначальну роль. Навпаки, у південних регіонах Норвегії склалася конкуренція між пастухами та фермерами, що призвело до більшої ніж на півночі кооперації пастухів, незважаючи на відсутність між ними родинних відносин [16, с. 677].

Кооперація, як об'єднання індивідів (кооперативних організацій) задля вирішення певних групових (міжгрупових) завдань, може допомогти у розумінні окремих аспектів формування інституту держави. А. Румянцев запропонував «клірингову» теорію походження держави. Згідно з цією теорією, публічна влада, відповідно і держава зароджуються для забезпечення взаємодії та координації різних груп людей. Наприклад, у двох сусідніх груп, що займаються різними видами промислу (полювання і рибальство) можуть періодично з'являтися надлишки. При цьому стратегічно вигідно добровільно надавати цей надлишок іншій групі, що перебуває тимчасово в ситуації нестачі їжі, за умови, що вона відповість взаємністю в майбутньому. Цей обмін міг зародитися спонтанно, однак для підтримки такої кооперації в майбутньому об'єктивно необхідні спеціальні структури, як організаційні, так і технічні. «Необхідність у забезпеченні взаєморозрахунків або взаємної допомоги між окремими групами людей призводить до виникнення перших інститутів публічної влади» [17, с. 90–91]. З позицій етології «клірингову» теорію можна охарактеризувати як теорію міжгрупового альтруїзму. Таким чином, ми отримуємо логічне продовження концепції еволюційної теорії: родинний альтруїзм – взаємний альтруїзм всередині групи знайомих – груповий альтруїзм. Однак, якщо родинний і взаємний альтруїзм багато в чому генетично зумовлені, то міжгруповий альтруїзм є результатом соціокультурного розвитку [17, с. 91].

Таким чином, з наведеного матеріалу можна зробити наступні висновки:

- кооперативні відносини не є винятковою ознакою людського суспільства, взаємодія з метою досягнення певного результату притаманна іншим «соціальним» і навіть «несоціальним» тваринам, при цьому кооперація відіграє визначальну роль у процесі виживання та еволюції живих істот;
- у приматів кооперація є усвідомленою і досягає високого рівня. Кооперативна взаємодія дає змогу вирішувати питання добування їжі, боротьби за домінування в групі, захисту території тощо;
- найбільш вагомий вплив на встановлення стійких кооперативних відносин у народів, які жили на рівні

первіснообщинного ладу мають: по-перше, рівень довіри, при цьому довіра між учасниками комунікації часто напряду пов'язана із наявністю родинних стосунків, по-друге, взаємність, під якою слід розуміти альтруїстичну поведінку один до одного. Можна зазначити і інші фактори, такі як: можливість об'єднання за допомогою «ерцац-спорідненості»; наявність спільної справи, загального конкурента, стимулів (спеціальні знання); тривалість співпраці тощо;

- міжгрупова кооперація дозволяє під іншим кутом подивитись на процес походження держави. Так, відповідно до «клірингової» теорії публічна влада, а відповідно і держава зароджуються для забезпечення взаємодії та координації різних груп людей;

- у процесі розвитку від пралюдності до сучасного виду у людському суспільстві закріплювались найбільш важливі для виживання правила поведінки, спочатку у мононормах, а потім у правових приписах. Серед них найвагомішими були норми, що спрямовані на забезпечення взаємопідтримки та кооперації.

Взагалі, правові норми – не єдині регулятори суспільних відносин. Міфи, звичаї, релігійні встановлення, мораль не тільки співіснують поруч з юридичним світом, а й формують його, визначаючи межі належного. Сьогодні мало хто звертає увагу на те, що всі ці явища беруть початок від біосоціальної природи людини як біологічної одиниці та суспільного індивіда. Етологія, вивчаючи поведінку живих істот, має у своєму розпорядженні найбагатший матеріал, з якого випливає, що біологічні види, які живуть у стадах, колоніях, спільнотах, спадково набувають або виробляють навички та певні правила взаємодії між особинами свого виду. Немає підстав думати, що стародавня стадна мавпа, з якої, згідно з дарвінівським вченням, розвинулася людина, була в цьому випадку винятком [1, с. 31].

Правові розпорядження, створені задля упорядкування кооперативних взаємовідносин у своїй глибинній першооснові, невіддільні від біологічних засад та усього еволюційного шляху розвитку людини, від проконсула до сучасного виду *homo sapiens*, і саме етологічний ракурс дозволяє це побачити та усвідомити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблемы общей теории права и государства : Учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. М. : Норма, 2004. 832 с.
2. Скуріхін С. М. Юридична етологія: до постановки проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 33–37. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/8.pdf (дата звернення: 25.12.2022).
3. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці. Київ : Наукова думка, 2003. 332 с.
4. Кооперативне право. Підруч. для кооп., сільськогосп., економ., юрид. вищих навч. закладів і фак. / За ред. В. І. Семчика. Київ : Ін Юре, 1998. 336 с. URL: http://megalib.com.ua/book/17_Kooperativne_pravo.html (дата звернення: 25.12.2022).
5. Коверзнев В. Джерела кооперативного права України: поняття, види та загальна характеристика. *European Political And Law Discourse*. 2015. Volume 2. Issue 2. P. 239–245. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-2/39.pdf> (дата звернення: 25.12.2022).
6. Гладкий С. О. Кооперативне право : навчально-методичний посібник. Полтава : ПУЕТ, 2016. 263 с. URL: http://www.pravo.puet.edu.ua/files/lic2016bac/kp_03.pdf (дата звернення: 25.12.2022).
7. Про кооперацію: Закон України від 10.07.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-15#Text> (дата звернення: 25.12.2022).
8. Коверзнев В. Філософські аспекти формування норм кооперативного права. *Господарське право і процес*. 2016. № 16. С. 37–42. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/08/8.pdf> (дата звернення: 25.12.2022).
9. Сапольски Р. Биология добра и зла: Как наука объясняет наши поступки. М. : Альпина нон-фикшн, 2016. 766 с.
10. Лоренц К. Агрессия, или Так называемое зло. М. : Издательство АСТ, 2020. 416 с.
11. Wilkinson Gerald S. Reciprocal Altruism in Bats and Other Mammals. *Ethology and Sociobiology*. Volume 9, Issues 2–4, July 1988, P. 85–100. URL: <https://science.umd.edu/faculty/wilkinson/Wilkinson1988.pdf> (дата звернення: 25.12.2022).
12. Сапольски Р. Записки примата: Необычайная жизнь ученого среди павианов. М.: Альпина нон-фикшн, 2018. 424 с.
13. Де Вааль Ф. Политика у шимпанзе: Власть и секс у приматов. М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 272 с.
14. Гудолл Дж. Шимпанзе в природе : поведение. М.: Мир, 1992. 670 с.
15. Врангель Ф. Путешествие по северным берегам Сибири и по Ледовитому морю. Ч. 2. СПб : Типография А. Бородина и К, 1841. 483 с. URL: <https://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000555289> (дата звернення: 25.12.2022).
16. Fisktjønmo G. L. H., Næss M. W., Bårdsen B.-J. The Relative Importance of «Cooperative Context» and Kinship in Structuring Cooperative Behavior. *Human Nature*. Volume 32. Issue 4. December 2021. P. 677–705. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12110-021-09416-6> (дата звернення: 25.12.2022).
17. Румянцев А. Эволюционно-психологическое обоснование либеральной государственности, или почему принцип «чем меньше государства, тем лучше». *Сравнительное конституционное обозрение*. 2011. № 5. С. 86–106. URL: <https://www.law.net.ru/publikazii/sko7.htm> (дата звернення: 25.12.2022).